

**ACTES DEL VII CONGRÉS
DE L'ASSOCIACIÓ HISPÀNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL**
(Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)

Volum I

EDITORS:
SANTIAGO FORTUÑO LLORENS
TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO

**UNIVERSITAT
JAUME·I**

Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Congreso Internacional (7è : 1997 : Castelló de la Plana)

Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval : (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997) / editors, Santiago Fortuño Llorens, Tomàs Martínez Romero. — Castelló de la Plana : Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999

3 v. ; cm.

Bibliografia. — Textos en català i castellà

ISBN 84-8021-278-0 (o.c.). — ISBN 84-8021-279-9 (v. 1). — ISBN 84-8021-280-2 (v. 2). — ISBN 84-8021-281-0 (v. 3)

1. Literatura espanyola-S. X/XV-Congressos. I. Fortuño Llorens, Santiago, ed. II. Martínez i Romero, Tomàs, ed. III. Universitat Jaume I (Castelló). Publicacions de la Universitat Jaume I, ed. IV. Títol.

821.134.2.09"09/14"(061)

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny de la coberta, no pot ser reproduïda, emmagatzemada, ni transmesa de cap manera, ni per cap mitjà (elèctric, químic, mecànic, òptic, de gravació o bé de fotocòpia) sense autorització prèvia de la marca editorial.

© Del text: els autors, 1999

© De la present edició: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999

Edita: Publicacions de la Universitat Jaume I
Campus de la Penyeta Roja. 12071 Castelló de la Plana

ISBN: 84-8021-279-9 (primer volum)
ISBN: 84-8021-278-0 (obra completa)

Imprimeix: Castelló d'Impressió, s.l.

Dipòsit legal: CS 257-1999 (I)

TIPOLOGIA I GÈNESI DELS CANÇONERS EL CANÇONER J, MS. ESP. 225 DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE PARIS¹

VICENÇ BELTRAN
Universitat de Barcelona

EL ms. esp. 225 de la Bibliothèque Nationale de Paris és més conegut per la sigla *J* i com a *Cançonner d'obres enamorades*, títol de la rúbrica inicial del f. 1 r, tot i que la taula (f. M r) li dóna el títol de *cançonner d'amor*, que es pot llegir també al teixell. Per tractar-se d'un aspecte poc conegut, i per l'interès que té a fi d'estudiar la seva datació i constitució, en farem en primer lloc una descripció codicològica detallada. El manuscrit s'obre amb quatre fulls de guardes moderns, seguits de tres antics; segueixen dos quaderns, el primer dels quals és un senió i el segon un quaternió, numerats A-T per una mà moderna; incomprensiblement, una mà del sis-cents va anotar un reclam al verso del f. E. Els següents 15 quaderns componen el cançonner pròpiament dit, i tenen l'estructura següent expressada en bifolis: i-iii⁸ iv⁶ v⁸ vi¹¹ vii⁸ viii¹⁰ ix⁶ x¹⁰ xi⁹ xii⁷ xiii⁹ xiv⁷ xv⁹. Els dos últims fulls del desè quadern foren arrencats, tot i que l'accident, no registrat a la foliació antiga del rubricador, deu procedir del mateix moment de la constitució del manuscrit i al quadern quinzè s'ha perdut l'últim

1. Aquesta recerca s'integra en el projecte PB93-758, finançat pel Programa Sectorial de Promoción General del Conocimiento de la Dirección General de Enseñanza Superior, l'objecte del qual és l'estudi de les tècniques de composició del cançoners medievals. El primer treball d'aquesta sèrie, «El caso de Jorge Manrique», fou publicat a *Historias y ficciones. Coloquio sobre la literatura del siglo XV*, ed. R. Beltrán, J. L. Canet i J. L. Sirera, Valencia, Universidad-Departamento de Literatura Española, 1992, pp. 167-188, el segon, «La organización de los materiales» fou llegit amb ocasió del col·loqui *Poetry at Court in Trastámaran Spain*, organitzat pels professors M. Gerli i J. Weiss a la Georgetown University, 12-13 de febrer de 1993, i serà publicat a les seves actes. El tercer, «Dos *Liederblätter* probablemente autógrafos de Juan del Encina y una posible atribución», sortí a la *Revista de Literatura Medieval*, 7, (1995), pp. 41-71, el quart, «Las grandes compilaciones y los sistemas de clasificación», a *Cultura Neolatina*, 55, (1995), 233-265, el cinquè, «Juan Fernández de Híjar y los cancioneros por adición» a *Romance Philology*, 50, (1996), pp. 1-19 i el sisè és «El cancionero de Charles d'Orléans y *Drez de natura* de M. Ermengaut», a *Romania*, 115, (1997), pp. 193-206. Del cançonner de Juan del Encina, me n'he ocupat també en un treball d'aquest títol, llegit al *Congreso Internacional «Humanismo y Literatura en tiempos de Juan del Encina»*, i un estudi de conjunt sobre «Los cancioneros de autor» sortí a la *Revista de Filología Española*, 78 (1988) pp. 49-101. Està en procés d'edició «La reordenació de *J* i *K*» a la revista *Llengua i Literatura*.

ma part del bifoli exterior, darrer del cançoner. Aquest bloc mostra la numeració antiga I-CCXXXV, executada per la mateixa mà que el va rubricar. Segueixen tres fulls, numerats modernament CCXXXVI-CCXXXVIII, dels quals en parlaré més tard, i acaba el manuscrit amb dos fulls de guardes moderns.

El cançoner pròpiament dit fou copiat sobre paper de 290 x 219, a una sola columna i quatre estrofes per pàgina; entre els ff. I-XXIV v (que copien la *Glòria d'amor* de Rocabertí), el copista començà marcant a punta seca els marges, formats per una línia senzilla als extrems superior i inferior de l'escriptura (a 40 i 228 mm respectivament de l'actual marge superior) i per dues línies paral·leles a cada banda, disposades aproximadament a 55, 62, 146 i 153 mm del llom; l'espai resultant és d'uns 188 x 84 mm i l'espai entre les dues línies del marge esquerre conté caplletres en vermell. A partir del foli XXV v, l'única marca de caixa és una línia perpendicular aproximadament a 65 mm del llom, que imposa el límit de l'escriptura (desapareixen les inicials d'estrofa majúscules, substituïdes per inicials de vers amb un fons safranat o un tret perpendicular vermell); l'escriptura comença aproximadament a 40 mm de l'extrem superior del full i transcorre fins a uns 7 mm de l'inferior. Com que les rúbriques desplacen el text de les estrofes que anuncien, l'altura de la columna pot variar d'una pàgina a l'altra. Per fi, i als folis CLVIIIJ-CLXIIIJ, de mà posterior i més descurada que copia a dos columnes, la caixa fou marcada pel pautat tabel·liònic: dos plecs longitudinals, a 20 i 110 mm del llom. El cançoner sembla d'una sola mà humanística, exceptuats els ff. CLVIIIJ r - CLXIIIJ v, la segona part del quadern dotzè, que segurament restà en blanc i fou ocupada per una semigòtica bastarda; les dues últimes fulles del quadern degueren romandre encara en blanc i foren arrencades.

Si ara ens fixem en els dos primers quaderns, la situació canvia notablement. Els ff. A r-B v contenen el privilegi de Ferran I concedint al Consistori de Barcelona 40 florins per a joies i datat a aquesta ciutat el 17 de març de 1413; fou copiat a línia seguida per una mà humanística diferent, que féu servir una tinta més clara per al text i un vermell més intens per a la rúbrica, sobre un pautat a punta seca. La rúbrica d'aquest privilegi i la seva caplletra imiten les de la *Glòria d'amor* de Fra Rocabertí, que obre el cançoner, tot i que foren executades per mà i tinta diferent. Els folis C i D restaren en blanc, però als folis E r-J v fou copiat el *Romanç fet per Johan fogassot notari sobre la preso o detencio del illustrissimo senyor don Karles princep de Viana e primogenit Darago [...] any MilCCCCLX.hu.* i l'*Obra feta [...] sobre la liberació del dit Senyor Primogenit* a una sola columna, d'una mà diferent i lletra bastarda; malgrat tot, les rúbriques d'aquest poema semblen de la mateixa mà i tinta que la resta del manuscrit (compareu, per exemple, el f. E r amb el IIIJ v). Entre els folis K r-L r fou copiat un nou

poema sobre la dissort del Príncep de Viana, el *Complant fet per Guillem Gibert* [...] sobre la mort del primogenit Darago don Carles [...], d'una nova mà humanística, molt més descurada, amb una lleugera inclinació a la dreta i amb rúbrica d'aquesta mateixa mà i tinta. Entre els folis M r-P v, la mà a la que devem el cançoner executà la taula, però, després de deixar encara en blanc el f. Q r, els folis que romanien sense escriptura, Q v-T v, foren ocupats per dos poemes religiosos d'una mà humanística. Sembla com si aquesta secció inicial, del mateix paper que la resta, hagués estat concebuda per contenir el privilegi de Ferran I i altres materials de tipus introductori, així com la taula, mentre que els nombrosos folis en blanc hagueren estat aprofitats progressivament.

Cada poema comença per una caplletra de fantasia i de grans dimensions, dibuixada al marge, a quatre tintes, de tipus humanístic, ombrejada, amb decoració vegetal. Com queda dit, al llarg de la *Glòria d'amor* (ff. I-XXIIIJ v) les inicials de cada vers estan safranades i les inicials d'estrofa, en vermell, estan traçades al marge. Les rúbriques són en vermell. Amb el començament del cançoner, entre els folis XXV r i XXVIII v, desapareixen les inicials d'estrofa vermelles, però la decoració de la inicial de vers és la mateixa; a partir del f. XXVIIIJ r., la decoració és més senzilla: inicials majúscules, de tinta negra, ornades amb petits trets o punts vermells, i les rúbriques, de vegades vermelles, però algun cop també en negre, tancades entre dos grans parèntesis vermells que també ornaven les rúbriques vermelles de la primera part. En conjunt, la decoració d'aquest manuscrit supera el que és normal als cançoners catalans. Pagès, en fer-ne la seva descripció, observa que «tota aquesta ornamentació no té res de notable», per afegir a continuació: «És senzillament un dels millors manuscrits catalans d'aquesta època» (1912-14, vol. I: 11-12); certament, si el comparem amb els grans cançoners provençals i francesos dels segles XIII-XIV, els quals presenten una miniatura obrint la secció de cada autor, acuradíssimament copiats sobre pergamí, o amb els luxosíssims manuscrits dels poetes francesos més prestigiosos dels segles XIV i XV (Boffey, 1985: 49-57), és un manuscrit força discret, però si el comparem amb la resta dels cançoners catalans ocupa un lloc molt remarcable si no és francament un lloc d'excepció.

Dels tres folis finals, amb numeració moderna, el CCXXXXXVI és un full en foli que originalment degué anar solt i plegat en quatre parts, avui restaurat i insertat al si del manuscrit; conté el judici en vers donat per Joan Fogassot en un debat poètic promogut per Ricart i en el qual havien pres part Joan çacoma i Pere Pau çaguda. El CXXXXXVII un petit troç de 168 x 111 mm que anava també plegat en vuit parts, avui enganxat damunt d'un foli i signat per «Jo. R. F. hu dels man[te]/nidors del Gay saber»; conté el manament «De part dels Reuerends / magnifics senyors / valents mantenidors / del gay saber plasant» adreçat «Al lur discret deuot / En Johan Fogassot» a fi de que doni sentència «dins deu jorns se-

guents [...] en lo proces menat / o tenço promoguda» a «pere çaguda / per hu qui's diu Ricart / de despuys daltre part [...] / ab en Johan çacoma / [...] dells a la ploma / deuant dit Fogassot / lo qual diu que no pot / declarar en lo fet / de negocis constret / lo que.s fluixa raho». Per fi, el CCXXXXVIII conté un altre poema amb la nota següent: «Vidit *Johannes* Fogassot Judex». No sembla haver-hi dubte de que ens trobem amb les restes del que podríem anomenar la documentació interna d'un debat poètic, una relíquia d'aquells certàmens de la mecànica dels quals n'estem força mal informats.

Aquests textos i el privilegi de Ferran I que encapçala el manuscrit feren pensar «que podria haver sigut del Consistori de la Gaia Ciència de Barcelona» (Massó Torrents, 1913-14: 77). El judici procedia ja d'un breu fullet publicat a París per P. Puiggarí, una traducció castellana del qual fou incorporada entre els materials introductoris als *Materiales para un diccionario biobibliográfico de los escritores catalanes* de Torres Amat (pp. XXXIX-XLIII). Ja Pagès es manifestà en contra d'aquesta idea «per què està molt lluny de citar tots els poetes que han cultivat la *Gaya Ciència* desde la fundació del Consistori [...] i després per què no ofereix prou esplendidesa per a que pugui verament ser considerat com un recull oficial» (Pagès, 1912-14 vol. I: 11). Sobre l'últim aspecte m'he manifestat abans; pel que fa al primer, Pagès té tota la raó. A més, un recull oficial d'un consistori hauria de tenir una estructura molt diferent: contindria exclusivament o prioritàriament les obres premiades i, com un llibre d'actes, faria palès a quina convocatòria fou presentada cada composició i quin premi obtingué; en tenim un exemple en el manuscrit de Guilhem de Galhac, mantenidor del Consistori de Tolosa,² i el nostre cançoner no té res d'això. Malgrat tot, el privilegi suara esmentat i els documents finals, que originalment no formaven part del manuscrit i que semblen procedir de fulls antigament encartats, relligats en una data posterior per evitar la seva pèrdua, indiquen que aquest manuscrit romangué durant cert temps en els mateixos medis i en mans de les mateixes persones que dirigien els treballs del Consistori o d'algun dels certàmens cel·lebrats a la Barcelona de l'última part del segle xv.

Al paper del manuscrit alternen un nombre elevat de filigranes. Als quaderns 1, 2 i 11 i als folis CXXI, CXXII i CXXVIII figuren unes tenalles, identificables amb el número 14.089 de Briquet, datada a Pisa el 1454 i amb d'altres semblans de Roma, 1445-55, Lucca, 1456-1457, St.-Martijnsdijck, 1458, Pisa, 1461, Bruges, 1474 i Fabriano, 1443-1445. Una flor, identificable amb el número 6.647 de Briquet i datada a Pisa el 1461 es pot veure al f. XXIII, així com als quaderns

2. Publicat per A. Jeanroy, 1914. Allí sovintegen rúbriques del tipus «Sirventes a honor del Rey, nostre senhor, baillat l'an M.CCCC.L., per loqual gazanhec la nglentina Johan del Pegh, estudiant» (nº xxxii, p. 145).

3, 4, 13, 14, 15, 16 i als ff. CL-CLIIJ, CLVIII, CLX, CLXJ I CCXXXV-CCXXXVIIJ. El bifoli exterior del quadern 17 conté unes tisoires que poden identificar-se amb el número 3.576 de Briquet, que la data a Vicence el 1450 a més de donar una referència bibliogràfica que considera dubtosa, de Venècia, 1470. Als quaderns 7 i 9 i als folis CXII, CXXV, CXXVIJ, CXLVIII i CXLVIIIJ la filigrana és com el carro de Briquet nº 3.540, datat a Pistoia el 1470, amb d'altres semblants de Florència, 1463-1478, Palerm, 1471, Venècia, 1490 i Fabriano, 1470. Per fi, una muntanya amb la creu a sobre, identificable amb el número 11.726 de Briquet i datada a Savoia, 1428-1429 i amb d'altres semblants a Siena el 1428-1440, Gènova, 1429 i Florència, 1432-1433, és perceptible al f. CV. He d'indicar també que hi ha una filigrana que pot ser diferent, força difícil de percebre amb claredat, al quadern cinquè, així com una espasa, que no he pogut identificar, als folis S i XXXXVIIJ i als quaderns 6, 8 i 10.

En conjunt, aquestes dates, que s'estenen entre 1428 i 1490, no permeten una datació força precisa del cançoner; de tota manera, un feix central de datacions s'estén entre els anys 1440-1470, i crec que pot ser la proposta més adient per a la confecció del manuscrit. Aquestes dates corresponen amb el que es pot deduir de les composicions insertades als dos quaderns inicials, dedicades a l'empresonament, l'alliberament i la mort del Príncep de Viana, esdeveniments de 2 de desembre de 1460 i de 21 de juny i 23 de setembre de 1461. Aquests fets impressionaren fortament els catalans i provocaren una producció literària força abundant, sens dubte amb objectius publicitaris (Massó Torrents, 1926, Rubió i Balaguer 1984: 430-432, Riquer 1980 vol.III: 98-102 i Soldevila 1963: 734-736); però el més significatiu és que un fet semblant va produir-se al *Cançoner del marquès de Barberà* de la Biblioteca de Montserrat, on també sobre un foli inicial, prèviament en blanc, fou copiat un poema en castellà de Diego de Castre (ff. 2 r-v) amb una rúbrica que el relacionava amb la presó de Carles de Viana. És possible que el cançoner fóra compost abans d'aquest any i aquests poemes afegits coetàniament als fets que descriuen; o bé que els afegitons sorgiren al caliu de la revolta i guerra de Catalunya contra Juan II, en els anys successius, entre l'estiu de 1462 i la tardor de 1472; de tota manera, després d'aquest any, acabada la lluita contra el Rei, l'addició d'aquests poemes no tenia ja el mateix sentit, i s'ha de considerar encara més improbable en temps de Ferran I. El cançoner, segons les dades de la descripció i si és certa la seqüència suggerida pel repartiment de les mans, ha de ser anterior.

Contra el parer de Pagès, que l'havia cregut de les darreries del segle xv (1912-14 vol. I:12) ja H. C. Heaton, en la seva edició de la *Glòria d'amor* de Fra Rocabertí, avançava la proposta que el cançoner degué ésser compost entre el 6 de maig de 1459, data de l'última composició continguda, l'escondit maridad *Nouellament he sentida l'empresa* d'Antoni Vallmanya segons anotació marginal que l'acom-

panya,³ i les dates de 1461 a que fan referència les tres obres sobre la presó, alliberament i mort de Carles de Viana (Heaton, 1916: 11-12). Un repàs del contingut del manuscrit s'adiu força bé amb aquesta idea; deixarem de banda una relació d'autors per als quals ens manca toda dada concreta⁴ (Blai Seselles, Pere Despuig, Pastrana, Ramon Boter, Pere d'Abella, Figueres i Bernat Serra) i un grapat de poemes de l'època precedent, anterior a 1430-1440 (Pere, Arnau i Jaume March, Pere Tresfort, Gabriel Ferruç, Lluís de Vilarrasa, Jordi de Sant Jordi, Pere de Queralt i Pau de Bellviure). La resta dels autors, que produïren la seva obra coneguda a partir d'aquestes dates, resulten plenament compatibles amb la meua hipòtesi.

És el cas de Lleonard de Sors, les dades biogràfiques conegudes del qual s'allarguen entre 1448 i 1458 mentre la seva obra datable sembla desenvolupar-se entre 1450 i 1458.⁵ Tampoc és posterior Pere Joan de Masdovelles, mort l'any 1460⁶ ni Fra Vilaragut, del qual no tenim més referència biogràfica que la seva cita al «Conhort» de Francesc Ferrer, datat entre 1447 i 1450 (Auferil, 1989: 92-93); per a Lluís de Requesens en tenim diverses propostes d'identificació i datació,⁷ però el seu debat amb Joan Berenguer de Masdovelles està situat entre poemes d'aquest autor datats pel seu manuscrit, on s'observa una ordenació de base cronològica, entre el 1443 i el 1451. Martí Garcia és citat per Pere Torroella en el seu *Tant mon voler*, que el situa com a autor conegut el 1445, Joan Rocafort pot ésser identificat amb un ambaixador documentat a la cort navarresa el 1456, de Joan Fogassot, del qual ens n'haurem d'ocupar en un altra ocasió, avançarem solament que si les dades biogràfiques conegudes van del 1453 al 1481, la seva producció datable comença l'any 1454 però l'últim dels poemes de data coneguda és el que inclouen les addicions inicials del nostre cançoner (Riquer, 1980: 102 i Auferil 1989: 45-46). Mossèn Navarro ens resulta un perfecte desconegut, però l'influx de March invita

3. Per aquest tema vegeu l'edició d'Auferil (1986) tot i que la rúbrica i l'anotació marginal es poden llegir també a l'índex del cançoner publicat per Massó Torrents (1912-1914).

4. Per la cronologia d'aquests autors, el recurs fonamental segueixen éssent J. Rubió i Balaguer (1984) i de M. de Riquer (1980) i, en alguns casos, les edicions particulars de cada autor. Per a l'aspecte que ací ens interessa, les seves conclusions no han estat modificades substancialment per noves aportacions, força interessants malgrat tot, com els treballs de J. Hernando Delgado (1993), R. i J. Baldaquí Escandell (1993) J. Villalmanzo (1993) i altres que no han alterat l'estat de la qüestió que en dóna M. de Riquer. S'ha d'afegir en tot cas que, com informa Chiner en comunicació llegida en aquest congrés, Jordi de Sant Jordi morí el 18 de juny de 1424.

5. J. Rubió, 1984: 317, l'identifica amb un uxier d'armes d'Alfons el Magnànim, datat entre 1448 i 1458; Auferil, 1989: 45, aporta l'existència d'un ciutadà honorat de Barcelona que documenta el 1447 i el 1451. Per altra banda, Riquer, 1980: 26-27, situa la seva producció original i les seves relacions amb altres escriptors entre el 1448 i el 1458.

6. Apart del treball de R. Conde Delgado de Molina (1983) tenim l'edició de la seva poesia per R. Archer (1994).

7. Vegeu J. Rubió, 1943: 182-183 i P. Negre Pastell, 1955, tots dos aprofitats a Riquer, 1980: 54.

a situar-lo en l'època del nostre cançoner; de Mossèn Estanya tampoc en tenim cap notícia directa, però un que s'anomeva «fill de Mossèn Estanya» tingué una brega amb Jordi Centelles el 1470; si fos un fill seu, ens donaria una datació compatible amb la proposada per al cançoner. Per fi, l'única data coneguda de la trajectòria de Mossèn Verdú és que als voltants de l'any 1443 dedicà una cançó a Serena Sestorres, monja del monestir de Vallbona (Riquer, 1980: 54-58).

Un altre grup d'autors donen una datació més ajustada, i per això més interessant. Una cançó de Francí Guerau, l'«Obra feta per Ffranci Guerau per lehor dela nobla dona Leonor de Cardona» (nº 89, f. c r), està segurament relacionada amb el casament d'aquesta dama l'any 1451, en què s'embarcà a Barcelona a fi de reunir-se amb el seu marit;⁸ de Denis Guiot en conservem un sol poema que fa referència als projectes de creuada d'Alfons el Magnànim i, per tant, serà de cap a l'any 1453, mai posterior a la mort del Rei, el 1458. Per altra banda, l'«Obra contra fortuna aduersa feta per mestre Ferrando metge» (nº 186, f. clviii r) sembla fer referència a la pesta de 1457.⁹ De Vallmanya ja n'hem parlat i és, amb molt, un dels casos més interessants; la seva producció s'allarga fins a certàmens valencians dels anys 1474 i 1486 (Riquer, 1980: 188-195, A. Ferrando i Francès, 1983: 185-186 i Auferil 1986), però, exceptuant els tres poemes que hi presentà, la resta de la seva producció, conservada exclusivament en els manuscrits *JKN*, de vegades amb anotacions sobre la data i circumstàncies de composició, sembla d'entre 1457 i 1459. La més recent del nostre manuscrit, com fou dit, és del 6 de maig de 1459, i segurament, tal com observà Heaton, resulta la composició més tardana del cançoner. Però aquest és un aspecte sobre el qual tornarem tot seguit; de moment, basta remarcar que aquestes composicions no s'oposen a la data proposada per al cançoner.

Més dades pot donar la selecció dels poemes de Joan Berenguer de Masdovelles si la comparem amb el seu cançoner personal i autògraf, conservat en el ms. 11 de la Biblioteca de Catalunya (*M* de Massó).¹⁰ En un altre lloc me n'he d'ocu-

8. Crec que és la interpretació més ajustada al cicle poètic desenvolupat al voltant d'aquesta dama, en el qual intervingueren Lleonard de Sors i Joan Berenguer de Masdovelles (Riquer, 1980 vol.iii: 60). En aquest sentit, el poema de Joan Berenguer de Masdovelles, on parla del seu embarcament, no permet cap dubte.

9. M. de Riquer, 1980 vol. III: 67-68. Dóna també referències d'aquest personatge com a promettege de Pere de Portugal l'any 1464.

10. Nombrosos poemes del seu manuscrit estan datats entre els anys 1438 i 1467; entre 1451 i 1467 van datats pels estudiosos uns pocs poemes més (vegeu J. Rubió i Balaguer, 1984: 429-432 i M. de Riquer, 1980: 133-144. Pel que fa a la seva biografia, és força interessant el treball de Conde Delgado de Molina (1983), menys el de Carbonell i Virella (1978); l'edició del seu cançoner fou publicada per Aramon i Serra (1938).

par més àmpliament de la seva problemàtica;¹¹ a l'objecte dels aspectes que ara ens interessin bastarà dir que, com queda palès a les nombroses rúbriques que contenen la datació dels poemes, el *Cançoner dels Masdovelles* està organitzat per ordre cronològic de les seves composicions. Doncs bé, en la primera de les dues seccions fonamentals d'aquest autor que conté *J*, (nº 45 a 80) trobem dos poemes datats l'any 1438 per les seves rúbriques: el nº 58 (f. lxx v)¹² i nº 73 (f. LXXVIII v);¹³ la secció es clou pràcticament amb la composició dedicada a Elionor de Cardona (nº 79, f. LXXXII r), composada com sabem en ocasió del seu casament amb el marquès d'Oristany el 1451; com fou dit, al mateix cançoner, una mica més endavant, trobem una nova composició dedicada al mateix personatge (i, segurament, al mateix temps i amb el mateix motiu) per Francí Guerau (f. C r) i encara n'existeix una tercera de Leonard de Sors;¹⁴ pel que fa als problemes de datació de *J*, vull remarcar que cap dels poemes pertanyents a Joan Berenguer de Masdovelles és posterior a 1460, i que falten, molt en particular, tots els que va dedicar als problemes de la guerra civil.

De fet, el poema de Masdovelles sobre Elionor de Cardona no tant sols està al final d'aquesta secció de *J*, sinó que és el que ocupa un lloc més tardà en el seu cançoner personal, el f. 135 r (text a Aramon i Serra 1938, nº 158.). La segona secció amb obres de Joan Berenguer (nº 94-115, ff. CIIJ r-CVIJ r) ve motivada pel recull d'esparses que ocupen els ff. CIIJ r-CIX v, i totes elles van al cançoner dels Masdovelles abans que aquest poema; per fi, la tercera secció amb obra seva (nº 257-263, ff. CCXXII r-CCXXVJ r), tot i que és també anterior al número 158 del seu cançoner, sembla d'obres en general recents, que ocupen ací els números 151, 154, 152, 121, 123, 111 i 155 respectivament. D'altra banda, resulta força difícil establir una relació entre l'ordre d'aquest manuscrit i el del cançoner personal de Joan Berenguer de Masdovelles i abunden els poemes absents al seu si (nº 75-77, 80, 94, 188 i 256). Sembla per tant que els de *J* no en procedeixen, al menys sense alguna mediació fortament perturbadora.

Per altra banda, si atenem a Pere Torroella, el període vital del qual s'estén fins a 1475, la seva producció sembla haver-se aturat l'any 1468, tot i que no sembla que cap de les obres contingudes al nostre cançoner sigui datable. Si la

11. A part de les pàgines que li he dedicat a «Los cancioneros de autor», citat a la nota 1, estic preparant un estudi específic sobre aquest manuscrit, la seva composició i els problemes de l'autografia en col·laboració amb la Dra. Mateu i el Dr. Ll. Gimeno.

12. Vegeu la rúbrica d'aquesta composició i, en particular, la de la precedent en l'edició citada, nº 41 i 42.

13. Correspon al nº 88 de l'edició; per la datació vegeu la rúbrica al nº 86.

14. Vegeu, per aquest cicle i la seva datació, els comentaris de M. de Riquer, 1980, vol. III: 20-21, 26, 60 i 132.

nostra proposta cronològica fos encertada, totes elles serien anteriors a l'any 1459, i el mateix ocorreria amb l'obra de mossèn Avinyó, per al qual es ve acceptant la datació *ad quem* del cançoner de Vindel de la Hispanic Society, situada, amb arguments poc convincents, als voltants de 1482.¹⁵ Per fi, obtindríem els mateixos resultats per a la tertúlia literària d'Isabel Suaris, en la qual participà Simon Pastor, de qui el nostre cançoner conté l'«obra feta [...] en lehor de na ysabel suaris» i que fins ara restava en data imprecisa, entre 1455 i 1482 (A. Ferrando i Francès, 1979-82: 105-151). I el mateix podem dir de la *Glòria d'amor* de Fra Rocabertí que, per la possible identificació entre la comtessa Feba i Violant de Mur, comtessa de Luna, s'ha cregut posterior a 1467, any del seu traspàs (M. de Riquer, 1980 vol. III: 158); recordarem, en relació amb aquest problema, que «ffra rocaberti¹⁶ comenador del fambra» (nº 236, f. CCX r) és la rúbrica de l'altra composició que *J* ens conserva del nostre autor, la «Strampa», i això la situa entre 1445 i 1460, període en el qual detentà aquesta comanda dels Hospitalers, segurament més a prop de la primera data (M. de Riquer, 1980 vol. III: 148-152). I també en resulta afectada la data de la traducció de la *Belle dame sans merci* per fra Francesc Oliver, falsament atribuïda a Ausiàs March per un rubricador del s. XVI (no pel copista del cançoner), que hauria d'ésser anterior a 1458 com es pensà fa un temps, ja que aquest és l'any de l'acció de la *Triste deleitació* l'anònim autor de la qual la coneixia.¹⁷

Podem obtenir un nou indicatiu si analitzem la posició i datació de l'obra d'Antoni Vallmanya, notari, que ocupa un lloc preeminent a *K* i les poesies del qual, de vegades, van acompanyades d'escolis sobre la data i lloc de presentació: els monestirs de monges de Valldonzella i de Framenors de Barcelona. Aquests escolis «són notes de l'autor, un notari satisfet dels seus versos, que tenia bona cura de registrar el seu nom així en les notes com en les rúbriques, sense oblidar mai la forma, com obsedit per evitar l'anonimat» (Auferil, 1986:

15. R. W. Ramírez de Arellano y Lynch, 1976: 37-38. No s'entén, per exemple, que l'autor proposi com a data *ad quem* l'edició de les *Coplas de Vita Christi* l'any 1482, com si després de la publicació d'una obra fos ja impensable la seva còpia manuscrita. L'experiència demostra exactament el contrari.

16. En el seu índex, Massó suprimeix el nom de l'autor.

17. Riquer, *Ob. cit.*, vol. III, pp. 111-115 dóna aquesta data, però a la seva edició (A. Chartier, 1983: xxxviii-xxxix, canvia aquesta proposta per la d'un cavaller hospitaler que era encara viu l'any 1463 i, considerant que 1458 és la data de l'acció de la novel·la i no la de redacció, minoritza la seva importància. Les últimes recerques sobre la *Triste deleitació* retarden la datació de l'obra fins després de 1461 (R. M. Gómez-Fargas, 1992) però al convertir-la en una pseudo-novel·la històrica sobre la figura de Maria Enríquez, la reina d'Aragó consort de Juan II i sobre les seves relacions amb el Príncep de Viana, incrementen la possibilitat d'una aproximació entre la cronologia interna i la de composició.

37). És per això que em sembla adient la proposta de Jaume Auferil quan relaciona *J* i *K* amb la figura de Vallmanya, basant-se, naturalment, en les notes abans esmentades.¹⁸

Efectivament al f. CCXXIX v del *Cançoner d'obres enamorades* comença *Ancios tot de l'amagat engan*, amb la rúbrica «Anthonj vallmanya notarj / m'a feta per lo posador dela Joya / de desconaxenca dela enamorada»; al f. CCXXX v, al marge dret i a la mateixa altura de la tornada, podem llegir, escrit de la mateixa mà i amb lletra més petita: «Fou posada la Joya de desco/naxença per en Marti bellit / cirurgia ciuteda de Barchinona / al monastir de framenors de la / dita ciutat dilluns a XVIIII de / Abril de festes de Pascha any / Mil cccc lvij e la sobradita / obra dix lo dit bellit per honor / de la dita Joya». A continuació, a peu de pàgina, comença *L'ignorant hom port ab si vn greu dan*, amb la rúbrica «Obra de desconaxença ab la qual / Lo predit Vallmanya gonya / La Joya»; també al marge dret, però aquesta vegada a l'altura de la primera estrofa, trobem la nota: «Fou donada la Joya de des/conaxença al dit Vallmanya / per la present obra digmenga / a XXIIII de abrijl any M / cccc lvij a fframenos / de Barchinona». Segueix immediatament una nova obra del mateix autor amb la rúbrica «Vallmanya per honor de la Joya», que comença *Ingrat voler me fa d'amor complanyer* (ff. CCXXXII v-CCXXXIII v) i ve després la rúbrica «Vallmanya m'a feta per una monga qui'm trames a un seu enamorat», incipit [S] *I tardas veus he fallit en respondre* (ff. CCXXXII v-CCXXXIII r). Una rúbrica idèntica a l'anterior introdueix *Sentir no pot vn amor tan encesa* (CCXXXIII v-CCXXXIII r), que tanca aquesta primera secció del nostre autor.

Segueixen les tres obres de Simon Pastor (ff. CCXXXV r-CCXXXVI v) i s'obre una nova secció dedicada a Vallmanya. Comença amb l'«Obra Intitulada Sort feta per / Nanthonj uallmanya notarj / en lahor de les monges de / ualldonzella hon parle de / vna desconxença a ell feta», incipit *Als desigants aconseguir lo premj*;¹⁹ al marge dret, a l'altura de la primera estrofa, diu: «Fou spannida la present / obra per mj Anthoni vall/manya notari en lo cor / de valldonzella hon / se tenja consistorj dig/menga a xxviiij de Maig / any Mil cccc l viij». Segueix «Altra obra feta per lo / dit Vallmanya per vna / senyora que repta son / enamorat de desconaxença», incipit *Quala vuy es que per amar lenguescha*, anotada també al marge dret de la primera estrofa: «Fou

18. Malgrat tot, Auferil, que avança aquesta proposta al seu treball de 1986, al publicar 1989: 59 nota 12, intenta conciliar-la amb una proposta de Pagès que relacionà *J* amb la família o els amics de Fogassot, i sobre la que tornarem més endavant.

19. Aquesta és l'obra publicada per Jaume Auferil, 1986, sovint citat, on reproduïx també la taula de les obres de Vallmanya als manuscrits *JKN* i les rúbriques i escolis. A diferència de les altres, aquesta composició va acompanyada de glosses erudites que es poden llegir al peu de l'edició.

spandida la pre/sent obra per mj an/thonj vallmanya / notarij dins lo cor de vall-donzella dig/menga a xxv de / juny any Mil / CCC L viij». Segueix una nova composició amorosa que respon a l'anterior, amb la rúbrica: «Vallmanya / Altra obra apellat escondit / ab la qual obra l' enamorad de/munt dit colpat se escusa de la colpa / a ell iimposa\da/ per s'anamorada» i, novament, a la dreta de la rúbrica: «Vallmanya», incipit *Qual es aquell enueios qua bastat*. A continuació (f. CCXXXIIIJ v) trobem «Vallmanya / Altra scondit maridat fet / per lo dit Vallmanya scu/santse e desancolpantse de / vna colpa falçament imposada», incipit *Nouellament he sentida l'empresa*, amb l' anotació al marge dret de la primera estrofa: »Fou esbandida la present / scusacio digmenge a vj de / Maig any Mil CCC L viij / per mj anthoni vallmanya dins / lo cor de vall-donzella hon / se tenja concistorj de la tanço / del sartre e del argenter / qual offici merexia mes honor».

Notem, doncs, com el cançoner acaba amb una selecció d'obres de Vallmanya, vinculades al consistori o a certàmens de Framenors i de Valldonzella i distribuïdes en dues seccions, entre les quals s'interposen les obres de Simon Pastor, relacionades, també, amb una cort literària, en aquest cas la d'Isabel Suaris a València. No són les úniques obres del notari que conté el nostre manuscrit, i la posició de les altres sembla significativa: la primera de les obres llargues és «Anthonj vallmanya notarij / capcaudada ab rjms crohats», incipit *Tots los delits damor veig lunny de mj* (ff. CXXXIX r-v), seguida d'una «requesta d'amor» de Gabriel Ferruix i de «Johan fogaçot notarij en lahors dela venguda del rey» (una nova mà interlinià «Alfons»). Continua el nostre autor amb «Anthonj vallmanya/ notarij en lahor / de vna monga qui seruau leyalat / al seu enamorad», incipit *Nomes en vos virtut hauets estrema* (ff. CXXXJ v-CXXXIIJ r). Dotze folis més endavant trobem «Altra obra de grat e de ingrat feta / per N'anthonj vallmanya notari / per amor de vna senyora monga / a la qual son enamorad era stat desconaxent», incipit *Qual mils de mj en tal ira cayguda* (ff. CLIIIJ r-CLVIJ r); en acabar, al marge inferior del foli fou copiada la «Sparça Vallmanya», incipit *Per lo que veig de vos tot me reprench*, i al verso segueix amb «Altra obra feta contra fortuna / aduersa per lo dit vallmanya», incipit *Qual vn de tants dir pora que.ll no senta* que acaba al f. CLVIJ v.

Al f. CIIJ r comença una secció dedicada a «Cobles sparças», com diu la rúbrica general, al si de la qual el copista en reproduí dues del nostre autor: (*Pusque tots iorns no cessats fer gabella* i *Vostres viltats me foren maniffestes*) al f. CVIIIJ r, quasi bé a la fi de la secció que acaba, després de tres noves esparses de Francí Guerau, al verso de mateix foli. Altres tres esparses, arribades segurament amb posterioritat a les mans del copista, foren col.locades en espais romasos en blanc a fi de pàgina, parcialment o total al marge: al f. CXXXVJ bis r, CLXXXV r i CLXXXVJ v.

Tornem ara als dos grups principals, els que contenen les poesies amb glosses sobre lloc, temps i circumstàncies de la seva presentació que només poden sortir o del propi autor o d'algun company de les seves experiències literàries als Framenors de Barcelona i a les cistercenques de Valldonzella. El primer grup, que s'estén entre els ff. CCXXIX v i CCXXXV r en conté dues que estan datades el 18 i el 24 d'abril de 1457, més el poema següent que pertany al mateix cicle. El segon grup s'estén entre els ff. CCXXXVIIJ v i CCXXXXV v, i conté dos poemes datats el 28 de maig i el 25 de juny de 1458, seguit l'últim d'un nou poema que respon a les mateixes circumstàncies. Per fi, al sí del mateix grup, al f. CCXXXXIIIJ v-CCXXXXV v, trobem el darrer dels seus poemes, datat el 6 de maig de 1459. Observem que tots els poemes apareixen en un ordre estrictament cronològic i que ambdós grups estan separats per un interval de tretze mesos. Si la comunicació entre l'autor dels poemes i el compilador o copista del cançoner era tan estreta com aquestes rúbriques semblen suggerir (o si, al capdavant, eren el mateix, com suggereixen les expressions en primera persona) hom sent la tentació de proposar que foren copiades coetàniament al moment de la seva composició, o poc després.

Això explicaria la interposició del cicle de Ramon Pastor, també cronològicament al voltant de la data límit que donàvem a la composició del cançoner, al bell mig de les obres de Vallmanya; si no, ¿quin sentit tindria inserir-lo entre dos cicles tan semblants en el seu contingut i circumstàncies com els dos del notari barceloní? Podria proposar-se una hipòtesi alternativa: que aquest conjunt arribà tal qual a mans del compilador; però en aquest cas, les mateixes observacions valdrien per a l'arquetip, i no alteraria la conjectura que el cançoner que el nostre manuscrit copià fou acabat, en la seva part substancial, cap a l'any 1459, abans de la inserció del cicle al príncep de Viana. Si ara ens fixem en les seccions de Vallmanya que precedeixen la que tanca el manuscrit, els poemes continguts entre els ff. CXXXIX r-CXXXXIIJ r i CLIIIJ r-cLVIIJ v, tots ells sense datar, recordarem tanmateix que, al bell mig del primer, al f. CXXXX v fou copiat un poema de Fogassot sobre «la uenguda del rey»; sabem que la tornada del Magnànim a la Península fou el *leit motiv* de les seves relacions amb els seus súbdits, i en particular els catalans, durant els llargs anys de la seva absència, i tenim també coneixement que l'autor, l'any 1453, participà en una ambaixada a Nàpols:²⁰ aquesta és l'ocasió més adient per compondre el poema; de fet, en el cançoner de l'Ateneu, aquest duu la rúbrica «Obra feta per

20. J. Rubió i Balaguer, 1983: 320, després a Riquer, 1980 vol. III: 102 La notícia procedeix del *Cançoner de l'Ateneu*, f. 21 r. En la mateixa anotació afegeix que anava «en companyia de l'honorable mossèn Thomas Pujades, consol de la mar de Barcelona», i efectivament, aquest consta com a present a Nàpols l'any 1453 segons J. M. Madurell Marimón, *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón 1435-1458*, 1963: 64 i document 430.

en Johan Foguasot notari e dirigida a l'Illustrissim S. R. Alfonso Rex d'arago *etc* estant en Napols...».²¹ Recordem tanmateix la posició dels poemes dedicats a Elionor de Cardona que datàvem el 1451: el de Joan Berenguer de Masdovelles, al f. LXXXXIJ r, i el de Francí Guerau al f. C r. Tornem sobre el poema de Ferran d'Ayerbe, que sembla fer referència a la pesta de 1457 (n° 186, f. CLVIIJ r) i recordem que el primer grup de poemes de Vallmanya, que s'estén entre els ff. CCXXIX v i CCXXXV r, en conté dos que estan datats el 18 i el 24 d'abril de 1457; i si la distància entre dos obres datables el mateix any sembla excessiva, recordarem que entre les dues s'estén la segona antologia d'Ausiàs March, que ocupa els folis CLXXVIJ v-CCIX r. A fi de facilitar la comprensió d'aquesta seqüència, n'esquematzarem els resultats:

<u>foli</u>	<u>autor</u>	<u>datació</u>
LXXXXIJ r	Joan Berenguer de Masdovelles	1451
C r	Francí Guerau	1451
CXXXX v	Joan Fogassot	1453
CLVIIJ r	Ferran d'Ayerbe	1457
CCXXIX v-CCXXXV r	Vallmanya	1457

Si aquesta distribució no és deguda a l'atzar (i hi intervenen massa textos per pensar-ho) podriem haver trobat no tan tols la data *a quo* d'aquesta part del cançonner, sinó un feix de dates que ens indica els anys en què aquest fou compost.

Per fi, l'argument paleogràfic no és contrari a aquesta hipòtesi cronològica, ans la confirma; lletres humanístiques com la del cançonner *J* són freqüents a la cancelleria del Magnànim des de, com a mínim, aquests mateixos anys, i en podem veure diversos exemples a documents seus des de, al menys, el 1450 (J. i Mª D. Mateu Ibars, 1980 i 1991 especialment làmines 223 i 224). Crec que, si més no provisionalment i fins a l'aparició de noves evidències, aquesta proposta és la més adient per a la confecció material del cançonner.

21. Biblioteca de l'Ateneu, ms. 1, f. 190, n° 163 de l'índex de Massó Torrents.

BIBLIOGRAFIA

- ARAMON I SERRA, R. (1938): *Cançoners dels Masdovelles (Manuscrit n° 11 de la Biblioteca de Catalunya)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- ARCHER, R. (1994): «L'obra poètica de Pere Joan de Masdovelles», *Els Marges*, 49, pp. 63-78.
- AUFERIL, J. (1986): «La *Sort* d'Antoni Vallmanya i el cercle literari de Valldonzella», *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, vol. I, Quaderns Crema, Barcelona, pp. 37-77.
- (1989): edició de F. Ferrer, *Obra completa*, Els Nostres Clàssics, 128, , Barcino, Barcelona.
- BALDAQUÍ ESCANDELL, R. i J. (1993): «A l'entorn de la biografia de Jordi de Sant Jordi. Un document inèdit», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalana (Alacant-Elx, 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona-Universitat d'Alacant-Universitat de València-Universitat Jaume I, vol. I, pp. 257-272
- BELTRAN, V. (en premsa): «Copistas y cancioneros. La organización de los materiales» *Poetry at Court in Trastámaran Spain*, organitzat pels professors M. Gerli i J. Weiss a la Georgetown University, 12-13 de febrer de 1993, actes en vies de publicació.
- (1995b): «Las grandes compilaciones y los sistemas de clasificación», a *Cultura Neolatina*, 55, 233-265.
- (1995): «Dos *Liederblätter* probablemente autógrafos de Juan del Encina y una posible atribución», *Revista de Literatura Medieval*, 7, pp. 41-71.
- BOFFEY, J. (1985): *Manuscripts of English Courtly Love Lyrics in the Later Middle Ages*, Manuscript Studies, 1, D. S. Brewer Woodbridge, Suffolk.
- CARBONELL I VIRELLA, V. (1978): «Els Masdovelles, llinatge del Penedès», *Miscel·lània Penedesenca*, 1, pp. 17-27.
- CONDE DELGADO DE MOLINA, R. (1983): «Dades sobre la família dels Masdovelles», *Estudis Universitaris Catalans*, xxv, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes oferts a Ramon Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, Barcelona, Curial, vol. III, pp. 81-96.
- CHARTIER, A. (1993): *La belle dame sans merci. Amb la traducció catalana del segle xv de fra Francesc Oliver*, estudi i edició per Martí de Riquer, Quaderns Crema, Barcelona.
- FERRANDO I FRANCÈS, A. (1979-82): «La tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 37, pp. 105-151.
- (1983): *Els certàmens poètics valencians*, Institució Alfons el Magnànim, València.

- GÓMEZ-FARGAS, R. M. (1992): «*Triste deleitación ¿novela de clave?*», *Revista de Literatura Medieval*, 4, 101-122.
- HEATON, H. C. (1916): *Fra Rocabertí: The Glòria d'amor*, Columbia University Press, New York.
- HERNANDO DELGADO, J. (1993): «El testament de Jaume March, senyor d'Eramprunyà, pare dels poetes Jaume i Pere March i avi d'Auziàs March», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 12, 1993, pp. 305-314.
- JEANROY, A. (1914): *Les Joies du Gai Savoir. Recueil de poésies couronnées par le Consistoire de la Gaie Science (1324-1484)*, Bibliothèque Méridionale, XVI, Tolosa de Llenguadoc-Paris, Privat-Picard et fils, 1914, després reimprès a Nova Iork-Londres, Johnson Reprint Corporation.
- MADURELL MARIMÓN, J. M. (1963): *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón 1435-1458*, CSIC, Barcelona.
- MASSÓ TORRENTS, J. (1913-14): «Bibliografia dels antics poetes catalans», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 5, pp. 2-275.
- (1926): *Ateneu Barcelonès. El Príncep de Viana i les seves relacions literàries. Discurs llegit pel president Jaume Massó Torrents en la sessió inaugural del curs acadèmic 1926-27, celebrada el 14 de desembre de 1926*, Barcelona, sense data.
- MATEU IBARS, J., i MATEU IBARS, Mª D. (1980 i 1991): *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón*, Universidad, Barcelona, vol. II (làmines) i vol. I (transcripció i estudi) respectivament.
- NEGRE PASTELL, P. (1955): «El linaje de Requesens», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 10, pp. 25-148
- PAGÈS, A. (1912-1914): *Les obres d'Auziàs March*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1912-1914, reimpressió facsimilar amb «Paraules preliminars» de Germà Colón, Generalitat Valenciana, València 1991.
- RAMÍREZ DE ARELLANO Y LYNCH, R. W. (1976): *La poesía cortesana del siglo XV y el Cancionero de Vindel. Contribución al estudio de la temprana lírica española. Estudio preliminar y edición crítica de los textos únicos del cancionero*, Barcelona, Vosgos, Barcelona.
- RIQUER, M. de (1980): *Història de la Literatura Catalana*, Barcelona, 1964, segona edició, Ariel, Barcelona.
- RUBIÓ, J. (1943): *Vida española en la época gòtica*, Barcelona.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1984): *Història de la Literatura Catalana*, primerament en versió castellana als vol. I-5 de la *Historia general de las literaturas hispánicas* dirigida per G. Díaz Plaja, Barcelona, 1948-59, vol. I, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- SOLDEVILA, F. (1963): *Història de Catalunya*, Barcelona, 1934-35, segona edició, Alpha, Barcelona, 1962, reimpressió.

- TORRES AMAT, F.: *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, 1836, que cito pel facsímil de Barcelona, Curial, 1973.
- VILLALMANZO, J, (1993): «Data i lloc de la mort de Jordi de Sant Jordi», *Caplletra*, 15, pp. 63-74.